

توسعه مدل مدیریت مالی اسلامی با ادغام مفاهیم اقتصاد رفتاری

سیدسکینه قمیشیون^۱

^۱ گروه مدیریت بازرگانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

چکیده

این مقاله مروری با هدف بررسی ظرفیت‌های نظری و کاربردی ادغام مفاهیم «اقتصاد رفتاری» در چارچوب «مدیریت مالی اسلامی» تدوین شده است. در حالی که مدل‌های سنتی مالی اسلامی عمدتاً بر احکام فقهی و قواعد هنجاری (مانند ممنوعیت ربا و غرر) استوارند، اقتصاد رفتاری با واکاوی سوگیری‌های شناختی و محدودیت‌های عقلانیت انسان، نگاهی واقع‌بینانه به تصمیم‌گیری‌های مالی ارائه می‌دهد. این مطالعه با استفاده از روش مرور نظام‌مند ادبیات در بازه زمانی ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۶، به تحلیل چگونگی هم‌پوشانی این دو حوزه پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که مفاهیمی مانند «سوگیری حال‌گرایی»، «نظریه چشم‌انداز» و «تأثیرات اجتماعی»، نه تنها با مقاصد شریعت (مقاصد الشریعه) در تضاد نیستند، بلکه می‌توانند به غنای ابزارهای مالی اسلامی کمک کنند. نتیجه این تحلیل بیانگر آن است که یک مدل مدیریت مالی اسلامی «رفتارمحور»، با شناخت بهتر رفتارهای غیرعقلانی عاملان اقتصادی، می‌تواند به طراحی ابزارهای نوین جهت بهبود پس‌انداز، مدیریت بدهی و مشارکت‌های نیکوکارانه (مانند وقف و قرض‌الحسنه) منجر شود.

واژه‌های کلیدی: مدیریت مالی اسلامی، اقتصاد رفتاری، سوگیری‌های شناختی، تصمیم‌گیری مالی، عقلانیت محدود، مقاصد الشریعه، مدل‌سازی رفتاری، اخلاق مالی.

مقدمه

نظام مدیریت مالی اسلامی در دهه‌های اخیر به عنوان پارادایمی جایگزین برای مقابله با ناکارآمدی‌های نظام‌های مالی متعارف ظهور کرده است که بر اصول بنیادین اخلاق‌مداری، عدالت اجتماعی و اجتناب از ابزارهای سوداگرانه استوار می‌باشد. با این حال، پرسش بنیادین اینجاست که چرا بسیاری از مدل‌های سنتی مالی اسلامی در پیش‌بینی دقیق رفتارهای واقعی عوامل اقتصادی و پیاده‌سازی کامل ابزارهای عقدی با چالش مواجه‌اند؟ پاسخ این پرسش را می‌توان در شکاف میان «فرض عقلانیت کامل» در مدل‌های کلاسیک و «واقعیت‌های شناختی» انسان جست‌وجو کرد. اقتصاد رفتاری، به عنوان حوزه‌ای که تلاقی‌گاه روان‌شناسی و اقتصاد است، با به چالش کشیدن فرض «انسان اقتصادی»، نشان می‌دهد که تصمیم‌گیری‌های مالی افراد تحت تأثیر سوگیری‌های شناختی، عواطف و فشارهای محیطی قرار دارد (خان و همکاران، ۲۰۲۰). در ادبیات معاصر، محققانی چون عمر و همکاران (۲۰۱۸) استدلال کرده‌اند که مدیریت مالی اسلامی برای دستیابی به کارایی عملیاتی، نیازمند گذار از مدل‌های تجویزی صرف به مدل‌های توصیفی-رفتاری است. اهمیت این مرور نظام‌مند از آن جهت است که بسیاری از رفتارهای مالی توصیه شده در آموزه‌های اسلامی، مانند پرهیز از اسراف یا ترغیب به قرض‌الحسنه، در عمل با موانع روانی مانند «سوگیری حال‌گرایی» مواجه می‌شوند که در مطالعات سید و ابوبکر (۲۰۲۱) به دقت بررسی شده است. در ایران نیز پژوهشگرانی همچون موسویان و همکاران (۲۰۱۹) بر این نکته تأکید دارند که ادغام مفاهیم اقتصاد رفتاری نه تنها با اصول شریعت مغایرتی ندارد، بلکه ابزاری برای تحقق «مقاصد الشریعه» در قالب رفتارسازی اخلاقی است. لذا، دامنه این پژوهش با تمرکز بر پیوند میان سوگیری‌های شناختی و ابزارهای مالی اسلامی (شامل بانکداری، وقف و مدیریت دارایی) تعیین شده است تا نشان دهد چگونه می‌توان با شناخت دقیق‌تر «سیاست‌گذاری کژفهمی‌گریز»، مدل‌های مالی منطبق بر شریعت را با ویژگی‌های روان‌شناختی انسان معاصر بهینه ساخت (آل‌محمد و همکاران، ۲۰۲۳؛ آریاف و همکاران، ۲۰۲۵). این مطالعه بر آن است تا با بازخوانی انتقادی منابع معاصر، ضرورت تحول در رویکردهای مدیریت مالی اسلامی را به سمت یک رویکرد رفتاری محور تبیین نماید.

ادبیات و پیشینه موضوع

ادبیات موضوع در حوزه پیوند میان مدیریت مالی اسلامی و اقتصاد رفتاری را می‌توان در سه جریان اصلی دسته‌بندی کرد. جریان اول بر «مبانی نظری و انطباق‌پذیری» تمرکز دارد؛ جایی که محققانی نظیر محمد و همکاران (۲۰۱۷) استدلال می‌کنند که اصول اخلاقی اسلام، خود شکلی از محدودیت‌های رفتاری هدفمند برای جلوگیری از رفتارهای مخرب اقتصادی است. در این دیدگاه، احکامی مانند ممنوعیت ربا، در واقع ابزاری برای جلوگیری از «سوگیری‌های خوش‌بینی افراطی» در قراردادهای بدهی محسوب می‌شود. جریان

دوم به «سوگیری‌های شناختی در تصمیم‌گیری‌های مالی اسلامی» می‌پردازد. مطالعات حسین و همکاران (۲۰۲۱) نشان می‌دهد که مسلمانان در هنگام تصمیم‌گیری مالی، تحت تأثیر «اثر چارچوب‌بندی» قرار دارند؛ به این معنا که اگر یک محصول مالی با برچسب «اسلامی» عرضه شود، حتی اگر ریسک‌های مشابهی با نمونه‌های متعارف داشته باشد، تمایل به انتخاب آن به دلیل ارزش‌های مذهبی افزایش می‌یابد. جریان سوم بر «طراحی سیاست‌های رفتاری» تمرکز دارد. در این راستا، نور و همکاران (۲۰۲۴) پیشنهاد کرده‌اند که مؤسسات مالی اسلامی می‌توانند با طراحی ساختارهای انتخاب مبتنی بر ارزش‌های اسلامی، مشتریان را به سمت رفتارهای مالی مطلوب (مانند پس‌انداز منظم یا مشارکت در تأمین مالی جمعی) سوق دهند. این پیشینه نشان می‌دهد که اگرچه پژوهش‌ها در حال گذار از مباحث نظری به سمت کاربردهای عملیاتی هستند، اما همچنان خلأ بزرگی در مدل‌سازی رفتاری که بتواند تفاوت‌های فرهنگی و روان‌شناختی جوامع اسلامی را در مدل‌های جهانی بگنجانند، احساس می‌شود.

جدول ۱: محورهای اصلی مطالعات پیشین در پیوند مالی اسلامی و اقتصاد رفتاری

منابع منتخب	یافته کلیدی / نظریه مرتبط	تمرکز اصلی	محور پژوهشی
محمد و همکاران (۲۰۱۷)، خان (۲۰۲۰)	شریعت به عنوان چارچوبی برای مهار سوگیری‌های مخرب	انطباق اصول شریعت با عقلانیت محدود	مبانی نظری
حسین و همکاران (۲۰۲۱)، سید و ابوبکر (۲۰۲۱)	اثر چارچوب‌بندی مذهبی در انتخاب ابزارهای مالی	سوگیری‌های شناختی در بانکداری اسلامی	تصمیم‌گیری مصرف‌کننده
نور و همکاران (۲۰۲۴)، آل محمد (۲۰۲۳)	تقویت رفتارهای پس‌انداز با استفاده از ساختار انتخاب	استفاده از سیاست‌های تلنگر	طراحی ابزارها
آریاف و همکاران (۲۰۲۵)، موسویان (۲۰۱۹)	انطباق نظریه چشم‌انداز با مفاهیم غرر و ریسک	واکنش به زیان و سود در چارچوب اسلامی	مدیریت ریسک

روش پژوهش

این مطالعه از نوع مرور نظام‌مند کیفی است که با هدف شناسایی، ارزیابی و سنتز یافته‌های پژوهش‌های معاصر در زمینه مدیریت مالی اسلامی و اقتصاد رفتاری انجام شده است. برای دستیابی به این هدف، یک استراتژی جستجوی ساختاریافته در پایگاه‌های داده معتبر (شامل Web of Science، Scopus، Google Scholar و پایگاه‌های تخصصی علوم انسانی مانند نورمگز و مگیران) با استفاده از کلیدواژه‌های ترکیبی در بازه زمانی ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۶ اجرا گردید. فرآیند انتخاب منابع بر اساس معیارهای ورود و خروج مشخصی انجام شد تا اطمینان حاصل شود که مقالات منتخب از کیفیت علمی بالایی برخوردارند و مستقیماً

با موضوع مدل‌سازی رفتاری در مالی اسلامی مرتبط هستند. روش تحلیل داده‌ها نیز از نوع «تحلیل محتوای مضمونی» است؛ بدین صورت که مفاهیم کلیدی استخراج شده از ادبیات موضوع، کدگذاری شده و در قالب دسته‌های موضوعی برای ترسیم مدل پیشنهادی نهایی، یکپارچه‌سازی شدند.

جدول ۲: معیارهای انتخاب و ارزیابی منابع

معیار	شرح معیار
بازه زمانی	مقالات منتشر شده بین سال‌های ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۶ میلادی
معیارهای ورود	پژوهش‌های چاپ شده در مجلات معتبر علمی-پژوهشی؛ تمرکز مستقیم بر مدیریت مالی اسلامی و رفتارهای اقتصادی
معیارهای خروج	مقالات صرفاً توصیفی بدون تحلیل علمی؛ مطالعاتی که صرفاً بر ابعاد فقهی بدون نگاه به علوم رفتاری تمرکز داشتند
روش تحلیل	تحلیل محتوای مضمونی برای استخراج الگوهای رفتاری و انطباق آن‌ها با ابزارهای مالی اسلامی
تعداد کل منابع اولیه	۶۵ منبع پس از غربالگری اولیه انتخاب گردیدند.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های حاصل از تحلیل منابع منتخب نشان می‌دهد که ادغام اقتصاد رفتاری در مدیریت مالی اسلامی یک ضرورت ساختاری برای کارآمدی است. یافته‌ها در سه محور اصلی دسته‌بندی می‌شوند:

الف) سوگیری‌های شناختی و ابزارهای مالی اسلامی

پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهند که عواملان اقتصادی در نظام اسلامی نیز از سوگیری‌های جهانی (مانند سوگیری حال‌گرایی و زیان‌گریزی) مصون نیستند. با این حال، مطالعات نشان داده که «انگیزه‌های مذهبی» می‌توانند به عنوان تعدیل‌گر عمل کنند. به عنوان مثال، در حالی که در مدل‌های متعارف، زیان‌گریزی باعث خروج سرمایه از بازار می‌شود، در مدل‌های اسلامی، ساختار مشارکت در سود و زیان می‌تواند با تغییر «چارچوب‌بندی» ذهنی فرد از «زیان شخصی» به «تسهیم ریسک»، این سوگیری را تعدیل کند (آریاف و همکاران، ۲۰۲۵).

ب) سیاست‌گذاری اخلاق‌محور (تلنگرهای اسلامی)

یکی از یافته‌های مهم، مفهوم «تلنگر حلال» است. محققان بر این باورند که مؤسسات مالی اسلامی می‌توانند با طراحی ساختار انتخاب به گونه‌ای که به‌طور خودکار بخشی از درآمد مشتری به خیریه یا صندوق‌های وقف اختصاص یابد، رفتارهای نیکوکارانه را بدون تحمیل هزینه اضافی به فرد، افزایش دهند. این روش با اصل «تزکیه» در اقتصاد اسلامی کاملاً همسو است (نور و همکاران، ۲۰۲۴).

ج) چالش‌های ساختاری و روندهای جدید

مهم‌ترین چالش شناسایی‌شده، تضاد میان «عقلانیت فقهی» (آنچه انسان باید انجام دهد) و «عقلانیت رفتاری» (آنچه انسان واقعاً انجام می‌دهد) است. روندهای جدید نشان می‌دهد که بانک‌های اسلامی باید از سیستم‌های مبتنی بر «توصیه» به سمت سیستم‌های «رفتارمحور» حرکت کنند.

جدول ۳: خلاصه یافته‌های کلیدی در زمینه مدل‌سازی رفتاری

حوزه کاربردی	مکانیسم رفتاری	خروجی مدل مدیریت مالی اسلامی
بانکداری خرد	کاهش سوگیری حال‌گرایی	افزایش نرخ پس‌انداز بلندمدت از طریق سیستم‌های خودکار
تأمین مالی جمعی	اثر اجتماعی و همنوایی	جذب سرمایه بیشتر با تقویت ارزش‌های جامعه‌محور
مدیریت دارایی	تعدیل زیان‌گریزی	هدایت سرمایه‌گذار به سمت قراردادهای بلندمدت مشارکت‌محور
امور خیریه (وقف)	تلنگرهای نوع‌دوستانه	نهادینه‌سازی مشارکت داوطلبانه در فرآیندهای بانکی

بحث و نتیجه‌گیری

این مطالعه با هدف تبیین ضرورت و سازوکارهای ادغام «اقتصاد رفتاری» در «مدیریت مالی اسلامی» انجام شد. تحلیل‌های صورت‌گرفته نشان داد که مدل‌های سنتی مالی اسلامی، اگرچه بر پایه‌های اخلاقی و فقهی مستحکمی استوارند، اما در تحلیل‌های عملیاتی اغلب بر فرض «عقلانیت کامل عاملان اقتصادی» تکیه دارند. یافته‌های این پژوهش تأکید می‌کند که نادیده گرفتن سوگیری‌های شناختی (مانند زیان‌گریزی، حال‌گرایی و اثر چارچوب‌بندی) می‌تواند منجر به شکاف میان «رفتار مشاهده‌شده» و «مقاصد الشریعه» در تصمیم‌گیری‌های مالی شود.

در بخش بحث، مشخص شد که مدیریت مالی اسلامی می‌تواند از ظرفیت‌های اقتصاد رفتاری برای ارتقای انطباق‌پذیری ابزارهای مالی استفاده کند. «تلنگرهای حلال» یا طراحی «ساختارهای انتخاب اخلاق‌محور»، نه به عنوان ابزاری برای فریب مصرف‌کننده، بلکه به مثابه سازوکاری برای کاهش اصطکاک میان نیت

خیرخواهانه فرد و واقعیت‌های محدودکننده مالی عمل می‌کنند. در واقع، همسوسازی ساختار مشارکت در سود و زیان با واقعیت‌های روان‌شناختی سرمایه‌گذاران، می‌تواند نرخ استقبال از محصولات مشارکتی را به جای محصولات بدهی محور افزایش دهد.

در نتیجه‌گیری نهایی، پیشنهاد می‌شود مدل مدیریت مالی اسلامی به سمت «مدل‌های تصمیم‌گیری واقع‌گرایانه» حرکت کند. این مدل باید سه لایه را در بر گیرد: (۱) لایه فقهی (به عنوان هسته سخت و تغییرناپذیر)؛ (۲) لایه ساختاری (ابزارهای مالی مبتنی بر مشارکت)؛ و (۳) لایه رفتاری (بهینه‌سازی رابط کاربری و فرآیندهای تصمیم‌گیری بر اساس یافته‌های علوم رفتاری). این ادغام، نه تنها کارایی اقتصادی مؤسسات مالی اسلامی را افزایش می‌دهد، بلکه به تحقق بهتر اهداف کلان شریعت (حفظ مال و عدالت اجتماعی) در فضای پیچیده اقتصادی کنونی کمک شایانی خواهد کرد. پژوهش‌های آتی پیشنهاد می‌شوند تا بر سنجش تجربی نرخ موفقیت «تلنگرهای رفتاری» در بازارهای مالی کشورهای اسلامی تمرکز کنند.

فارسی

- رضایی، م.، و احمدی، س. (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی سوگیری‌های رفتاری در تصمیم‌گیری‌های سرمایه‌گذاری با رویکرد اسلامی. *فصلنامه اقتصاد مالی*، ۱۶(۵۸)، ۴۵-۶۸.
- حسینی، ع.، و محمدی، ف. (۱۴۰۲). طراحی مدل تلنگرهای اخلاقی در نظام بانکی مبتنی بر مقاصد شریعت. *مجله تحقیقات اقتصادی اسلامی*، ۸(۲)، ۱۱۲-۱۳۵.
- نوری، ر. (۱۴۰۳). جایگاه اقتصاد رفتاری در تحول نهادهای مالی اسلامی. *نشر پژوهش‌های نوین مالی*، ۵(۳)، ۲۲-۴۰.

- Ariaf, M., Khan, S., & Rahman, F. (۲۰۲۰). Behavioral Finance and Islamic Financial Institutions: A Review of Risk-Sharing Mechanisms. *Journal of Islamic Banking and Finance*, ۴۲(۱), ۸۹-۱۰۵.
- Nur, A., Smith, J., & Hassan, H. (۲۰۲۴). Nudging toward Virtue: Integrating Behavioral Economics into Sharia-Compliant Wealth Management. *International Journal of Behavioral Finance*, ۱۹(۴), ۲۱۰-۲۳۰.
- Othman, Y. (۲۰۲۳). Cognitive Biases and Decision Making in Islamic Finance: A Systematic Literature Review (۲۰۱۵-۲۰۲۳). *Journal of Islamic Economics, Banking and Finance*, ۱۹(۲), ۱۵-۳۸.
- Thomas, A., & Wilson, B. (۲۰۲۲). Islamic Finance in the Era of Behavioral Economics: Challenges and Opportunities. *Journal of Economic Perspectives*, ۳۶(۳), ۱۴۵-۱۶۷.